

РАДОЈЕ СИМИЋ (Београд)

НЕКИ ОПШТИ И ТЕОРИЈСКИ ПРОБЛЕМИ ТВОРБЕНЕ СЕМАНТИКЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

Бавићемо се општим проблемима творбене семантике, тј. са статусом јединица које учествују у творби речи, хијерархијом која се међу њима успоставља итд., све с обзиром на значењску њихову компоненту. И бавићемо се теоријским проблемима творбене семантике, то ће рећи класификацијом тих јединица, типологијом твореница с обзиром на успостављене класе, као и лингвистичком интерпретацијом свих тих феномена.

Типологија твореница могућа је са поласком од два укрштена типа дистинкција. Прво су дистинкције функционалне, и по томе се разликују лексичка и граматичка, или боље: граматичка и лексичка творба; у начелу, наравно. Друго су дистинкције структурне, и по томе разликујемо извођење или деривацију од слагања или композиције, опет у начелу, наравно, и ако занемаримо прелазне и комбиноване типове.

Као што су типолошке карактеристике ових јединица познате и научно давно утврђене, тако је њихово разграничење према синтаксичким јединицама, и са теоријског и са практичног гледишта, доста нејасно и неистражено. Успостављање класе полусложеница само донекле ублажава недоумице. Задржавамо се искључиво на начелном нивоу, па употребљавајући Мартинеов термин² говоримо о *фузији* као

¹ Текст представља скраћену верзију поглавља насловљеног "Синтагматска фузија и проблем зависности" у необјављеној ауторовој књизи која носи радни наслов *Основи синтаксе српскога књижевног језика*.

² А. Мартине, *Језик и функција*, Свјетлост, Сарајево 1970, 58. - Интенције Мартинеових интерпретација очито су друкчије од наших, али то нема значаја за овдашњу расправу.

процесу трансформације синтагматских конструкција у творбене формације. По Мартинеу, наимае, "монеме који су из било ког разлога често или стално у контакту теже да се фузионишу".

1. Најпотпуније је, и најконсеквентније фузија извршена код граматичке деривације. Ту су најбоље изражени и симптоми фузије, који се огледају у крајњој асиметрији. На једној страни је лексичка морфема, или монема, по Мартинеовој терминологији, која располаже великим и сложеним семантичким потенцијалом који је оспособљава за разноврсне функције; на другој је страни наставачка морфема без шире семантичке компетенције, сведена просто на "индикацију функција" лексичке морфеме. Овој се асиметрији придружује и формална, јер – по Мартинеу – "елементи који се називају лексичким јединицама... уживају преференцијални третман" и према томе "могу садржавати акценат који им служи за истицање, њихови почетни фонеме се изговарају с посебном бригом како би било омогућено њихово брзо идентификовање у говорном току." Поређење препонираних везаних морфема са постпониранима у целини, посебно са граматичким типом, као код префигираног глагола *сљубиџи се* према инстр. *мишљу*, уверава нас у изразито јачу склоност других ка фонолошкој интеграцији него првих (исп. *сљу*– према *–шљу*).

Што се пак тиче семантичке стране проблема, на много примера може се показати да она одговара формалној. Узећемо само један случај: значење инструментала у српском језику. М. Стевановић сматра да је инструментал "падеж заједнице појмова", али се та заједница "у сваком посебном случају остварује на свој начин". Једини општи моменат у свим случајевима јесте тај што је заједница по правилу неравноправна, јер "појам у имену с инструменталом јавља се као неки пратилац главног појма, као нешто што је уз њега, што је заједно с њим".³ Узмемо ли ове дефиниције за интерпретативно изходиште, приметимо заиста да се значење неравноправне заједнице "у сваком посебном случају остварује на свој начин", тј. уз крајње дисонантну, готово неупоредиву семантичку варијацију идеје о "неравноправној заједници". Дивергенција је толика да основна идеја каткада бледи до непрепознатљивости.

Тако инструментал места, или просекутив, по Стевановићу има у свом значењу "нијансу оруђа". Нпр. – *Једном љушањом љробио се на љлавни друм* – по Стевановићу означава "средство помоћу кога се онај о коме је реч пробио на главни друм." Ако и прихватимо ово објашњење, морамо признати да га је неупутно применити и на следећи пример, који код Стевановића стоји у истој групи са претходним: – *Један лабуд љловио је средином*. – Разлог је прост: *средина* (језера,

³ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, 440, 451, Београд 1991.

баре или сл.) није замислива као оруђе или као средство помоћу које-га се плива. Падежно значење инструментала, како видимо, колико је широко, толико је исто и неодређено. Инструментални наставак, као морфематска јединица, према томе, не само да је творбеном фузијом са основинском морфемом изложен фонолошкој интеграцији у њу, већ и семантичкој. Инструментални наставак, по себи, нема тако одређено значење да бисмо га могли тумачити на овај, онај или неки трећи једнозначни начин, већ је тумачење једино могуће "у сваком посебном случају на свој начин".

Флексибилност употребе, закључујемо, скопчана је код 'индикатора функције' са великом уопштеношћу и неодређеношћу, боље рећи флотантношћу значења, којим се само упућује на извесне семантичке перспективе употребе, које се колебају у мноштву дивергентних случајева примене.

2) Лексичка деривација углавном се у науци изједначаје са композицијом. А. Белић нпр. тврди да је "значење изведених речи подједнако синтагматско" као и сложених. "Немачко *Windmühle*, пољско *wiatrak* и српскохрватско *вејпрењача* – значе потпуно исто: 'млин који ради помоћу ветра'⁴. Ово објашњење служи Белићу и као база за дефиницију изведеница: "Речи које место другог дела сложенице имају различите наставке називају се изведеним речима" (I, 151). Белић одавде ипак не извлачи закључак који би логички следило, тј. "да је некадашње пољско *-ак* или српскохрватско *-ача* идентично са *Mühle*" /'млин'/". Било би наивно тако закључивати – изјављује Б. демантујући практично своју дефиницију о једнакости изведеница и сложених речи. – "Па и поред тога наставља Белић у читој недоумици – не би се могло порећи да су та образовања сродна. Ако *-ак* или *-ача* не значе 'млин', ти наставци свакако или упућују на такав појам или такав појам замењују. Без тога се њихово значење *Windmühle* не би могло разумети пошто је јасно да се у првом делу горњих сложеница / =изведеница / налази само реч *вејтар*, *вејрен-*, *вејрењ-* као детерминатив".

Стевановићев став о овоме врло је необичан, на први поглед неразумљив и нетачан, али у ствари је тачан и поучан. "Суфикси (наставци) којима се граде изведене речи – по њему – немају свог посебног значења, па ипак најчешће уносе посебно одређено значење у нову реч"⁵. Ова привидна апорија разрешава се лако кад се узме у обзир разлика између значења и означне функције. Многострано је у нашој науци поновљено да реч свој однос са датим садржајем не успоставља преко целокупности 'појмовног садржаја', тј. преко пуног обима дистинктивних својстава, већ на основу извесног броја њиховог, чак кат-

⁴ А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I*, Београд 1958, 151.

⁵ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, 452.

када и заобилазећи их у потпуности, и ослањајући се само на контекст. Ако је порекло наставака углавном лексичко, као што теоретичари мисле, онда је процес претварања речи у наставак замислив управо као процес функционалне мутације, али праћене формалном и нарочито семантичком деградацијом. "Што се тиче именица код којих су наставци добивени из засебних, управних речи – мисли о томе Белић, – о њима нема ништа друго да се рече до то да се код њих уже значење – претвара у шире, исп. *Schönheit* 'леп облик' дало је 'лепота' = 'све што је лепо', 'оно што је лепо', тј. 'све што леп облик има'" (I, 63). Не ради се заправо само о проширењу, већ и о 'слабљењу' значења. Од старогерманског *scōnis haitus* 'лепа испаша' до савременог немачког *Schonheit* 'лепо' пут је доста јасан: именица *haitus* изгубила је конкретно предметно значење и постала експонент поименичења придева *scōnis*, упућујући просто на 'предметност' лепога као појаве.

Симптоматичан је Белићев закључак у наставку -ак. Прегледавши већи број разноврсних примера, он изјављује "да би готово један једини наставак, који би имао овако широко стваралачко поље, био способан да пружи велики део лексичког материјала српскохрватском језику и да му послужи за најразноврсније циљеве у стварању нових речи. И није тешко утврдити откуд то долази: од његове способности да гради речи којима се упућује на неки предмет са особином" коју обележава основа (I, 154). Ван сваке је сумње, прво, широка мобилност творбених наставака, и друго њихова семантичка апстрактност, тј. неодређеност њихова значења. По једној и другој особености они неодољиво подсећају на граматичке наставке, што значи да је лексичка деривација по много чему заправо ближа граматичкој деривацији него лексичкој композицији.

3) Сложенице Белић по унутрашњим својствима изједначава са вишечланим конструкцијама. Разлика међу њима је чисто формална. "Синтагма је – по његову тумачењу – увек у основици сложеница. Иако је састављена од више делова, она има увек у себи или јединство функције или јединство значења. Тиме су спремљени услови већ за претварање синтагми у сложенице: потребно је да се поменуто значење јединства обележи и обликом (тј. јединством облика) или како друкчије, па да се добије сложеница". М. Стевановић не инсистира на јединству, и мисли да су сложенице речи "које су постале срастањем појединих реченичних делова или целих реченица састављених од најмање две речи". Приликом срастања речи "обично дође, прво до промене њихова значења, (не, дакле до обједињавања, већ просто промене!), затим до промене у акценту и квантитету и до промене у самом гласовном склопу њихову" (I, 399). Нејединство се огледа у развијеним синтаксичним односима. Ти односи могу бити тројаки: (а) напоредни, кад је "делове у једну целину повезала истоветност њихове функције ма ког реченичног члана (субјекта, атрибута, предиката,

објекта), нпр. *даниноћ* (цвет), *брајсесџира* (цвет), *сџармали*, *Миодраг* или *Милидраг* (лично име), *Љубодраг* (исто то), *јужоисџок*, *јужозајад*, *североисџок*, *срџскохрвајски*, *џлухонем*, *соихлебник*, *сџародревни*, *драгџољуб* (име цвету)"; (б) одредбени, код сложеница "које су постале од синтагми у којих је један део одређивао други" – атрибутске (*Бањалука*, *Београд*, *Божидар*, *Вучијџрн*, *благдан*, *дивокоза*, *дубодолина*, *белошљива*, *сиџногорица*, *џологљав*, *џанковрх*, *џразнорук*); субјекатско-предикатске (*џлавобоља* 'боли глава', *лисџојад* 'лист пада', *вијогљав* 'вије глава'); субјекатско-апозитивне (*младожења* 'онај што се млад жени', *самохран* 'онај што се сам храни', *сладокусац* 'онај што слатко куса', *брзолов* и *брзоловац* 'онај који брзо лови'); прилошко-глаголске (*брзородан* 'брзородна пшеница, рецимо, која брзо род донесе', *зложреља* 'она што зло преде', *раноранилац* 'онај што рано рани'); (в) допунски – код сложеница насталих "најчешће од неког прелазног глагола и његова објекта у функцији допуне тога глагола" (*коловођа*, *лонџојера*, *виноџија*, *дрводеља*, *свезналица*, *сваџџозналац*, *крвоџија*, *среброљубац*, *власџољубље* и тд.), или "од глагола уз који стоји у инструменталу назив оруђа којим се врши радња управног глагола, па датив, локатив, једном речју ма који зависни падеж" (*рукосад*, *рукојис*, *рукојворина*, *умојворина*, *џароброд*, *водојој*, *љубомора*, *џушкомеј*, *крајобер*, *ладолеж*, *богумил* – 'оно што је руком писано, што је руком творено, што паром броди, где се водом поји, оно што љубављу мори, колико се пушком дометне, онај који крајем бере, оно што у хладу лежи (односно расте), тј. онај који ленствује, онај који је мио богу') (I, 411-412).

Најзначајнија, и за нас најинтересантнија ствар у Стевановићевим тумачењима синтаксичких односа у сложеницама – јесте та што су она утемељена на значењу саставница. Та су тумачења тачна, али нису до крај изведена. Пођемо ли нпр. од последњег примера *богумил* 'онај који је мио богу', и упоредимо је са *богомил*, уочићемо разлику у семантичкој структури двеју варијаната, јер друга допушта двојачко тумачење односа: поред оног које наводи Стевановић, може се дати и супротно: 'онај који милује бога'. Хоћемо рећи да замена дативског -у спојним вокалом -о-, што је ознака даљег творбеног уобличења формације, поништава једносмерност тумачења односа у њој, и ствара могућност њихове дивергентне интерпретације. Доказа за то у довољној мери пружају остали наведени пример: *ладолеж* и *крајобер* нпр. сем 'излеживача у хладу' и 'берача по крају', могу имати значење 'облеживача хлад(ов)а' или 'обирача крај(ев)а' (исп. у РМС: *облежџиџи* под 2 'остати лежећи); *џушкомеј* је и 'домет пушке'; *љубомора* 'љубавна мора'; *водојој* 'појење водом' и 'пијење воде' (РМС: "место где се поји стока, појило; појење стоје"); *џароброд* је и 'брод на пару, парни, помоћу паре'; *умојворина* и *рукојворина* јесу пре свега 'твор(ев)ине ума', одн. 'руку' (РМС: *умотворина* – "плод, творевина стваралачког

умног рада"); *рукойис* је и , писање руком; и 'ручно писмо' итд. Исто је и *коловођа* 'предводник, вођа кола'; затим *лонцојера* 'перач лонаца'; *винојија* и *крвојија* 'пијач вина', тј. 'крви'; или *дрводеља* 'дељач дрвета'; *свезналица* и *свашијозналац* – 'зналац свега, свачега'; *среброљубац* 'љубитељ сребра'; *власијољубље* – 'љубав за власт' итд.

Не сме нам промаћи пажњи околност да је варијацији у испитаним случајевима подложна само једна сложеничка компонента: сваки пут смо утврдили да углавном један, обично први део сложенице има статус зависног члана, као прво; и као друго, да је он семантички неодређен, тј. да се његова улога на изврстан начин може упоредити са улогом наставка код изведеница. Сасвим је јасна, и врло важна теоријска вредност таквог стања ствари: семантичка деградација оног члана формације који и иначе има подређен положај ван сваке је сумње и не сме се превидети као факат творбене семантике. Но та семантичка деградација није истог степена као код наставака: значење потчињеног сложеничког елемента није у оној мери затрто као у изведеница, него је само помућен смисао улоге његове у глобалној структури: да ли је нпр. 'писање' окарактерисано по свом квалитету ('ручно'), пореклу ('руком', тј. 'радом руке') и сл.

Radoje Simić (Belgrade)

SOME GENERAL THEORETICAL PROBLEMS OF FORMATION SEMANTICS IN THE SERBIAN LANGUAGE

S u m m a r y

The paper presents a discussion of semantic structure of all types of formed words, both grammatical or lexical derivatives, and the compound-words, too. The conclusion is that there are many significant concordances, but also the disharmonies among them. General trend in formation of words and forms - semantic degradation of those elements which have subordinate role (endings in derivatives, and dependent member in compound-word); that process has developed much more in grammatical forms than in derivatives, whereas in compound-words it was found in the initial stage.